

podjela na »funkcioniranje« Katoličke crkve u Istri. Želimir Puljić svoj rad je naslovio »Mučeništvo je osobit Božji dar Crkvi i društvu« s podnaslovom »Crkva u Albaniji dobila 38 novih blaženih mučenika«. U radu se iznosi kratko izvješće o beatifikaciji 38 novih mučenika u Albaniji i istodobno objašnjava razlika između fanatika i mučenika. »Srce mučenika ispunjeno je ljubavlju i mirom bez ikakve mržnje i osvete« (str. 337). Zbog toga se Crkva ponosi takvim svojim sinovima, časti ih i moli im se za pomoć i

zagovor. Među beatificiranima su dvojica Male braće Hrvata rodom iz Drinovaca. Albanija se ponosi svojim Jurom Kastriotićem (1405. – 1468.), kojeg je papa Kalist III. nazvao »Božjim atletom«, zatim sv. Majkom Terezijom kao i s tim blaženim mučenicima XX. stoljeća.

Na kraju je otisnut prilog »Podatci o prezimenima u Drinovcima do 1871. godine«, koji je napisao fra Andrija Nikić. Zbornik nema nijedno kazalo i to smatram njegovim velikim nedostatkom.

Pavao Knezović

Boško PEŠIĆ – Rusmir ŠADIĆ (ur.), Heideggerov kraj, Centar za kulturu i edukaciju »Logos« – Hrvatsko društvo »Karl Jaspers«, Tuzla – Zagreb, 2017. 150 str.

Aktualnost Heideggerove filozofske misli i velik interes za proučavanje iste i nakon njegove smrti, u filozofiji su obilježili drugu polovicu XX. stoljeća. No, ipak, govori se o »Heideggerovu kraju«. Reći da je neka filozofska misao pridošla svojem kraju i pritom kraj razumijevati bilo kao završenost, bilo kao propalost, zastarjelost, bilo kao postignuti cilj, znači bitno promašivati samo mišljenje kao filozofiju. Ukoliko bi filozofija olako postavljala pitanja i na njih redom davala konačne odgovore, u tom bi smislu ona zaista došla svojem završetku, onako kako se završetak u svakodnevnom smislu shvaća. Filozofija kao mišljenje koje je »uvijek na putu« (Pešić) ne može biti dovršena ni prevladana

jer pitanja koja takvo mišljenje postavlja ne podliježu vremenu, ako se vrijeme ima shvatiti kao puko nadilaženje i napuštanje stvari mišljenja za volju onoga što tek dolazi, a što će ponovno tek biti napušteno. Kraj, stoga, treba shvatiti kao mjesto sabiranja ukupne misli, kao točku pristupanja mišljenju u cjelini. »Heideggerov kraj«, dakle, znači put Heideggerova sveukupnog mišljenja te s njim biti na putu mišljenja – što je ujedno i zadaća zbornika koji je pred nama.

U zborniku se nalazi šest radova autorâ, filozofa mlađe generacije jugoistočne Europe: Marija Kopicâ (»Heideggerov oproštaj od filozofije«), Deana Komela (»Heidegger i filozofska kasnost«), Žarka Paića (»Informacija i kazivanje:

Heideggerovi prilozi raspravi o kibernetici i nihilizmu»), Dragana Prolea (»O prekasnom kasnom Heideggeru«), Jan-ka M. Lozara (»Hajdegerov drugi početak i dekonstrukcija prisvajanja«) i Boška Pešića (»Filozofija kao stvar mišljenja«). Autori u svojim radovima prikazuju Heideggerovu takozvanu »kasnu fazu« nakon »okreta« (*Kehre*). »Okret« se tiče Heideggerova mišljenja koje se može pratiti i razmatrati od početka tridesetih godina prošlog stoljeća. Od pitanja o smislu bitka iz razdoblja *Bitka i vremena* Heideggerovo se mišljenje usmjerava onome koje sada pita o istini bitka kao zgodi, stjecaju, te tako dolazi u »blizinu« svoje stvari, što je jedna od misli Heideggerovih kasnijih djela, osobito djela *Prilozi filozofiji (Iz dogođaja)*. Iako zasebne cjeline, svi radovi imaju i neke zajedničke dodirne točke. Tako gotovo svi autori tematiziraju odnos Heideggerove rane i kasne misli te pojmove *ranosti* i *kasnosti* uopće. Kraj filozofije, kako ga Mario Kopic tumači u svojem radu »Heideggerov oproštaj od filozofije«, naprosto nije kraj filozofije kao takve, već filozofije koja je shvaćena kao metafizika. Sam je Heidegger u predavanju *Kraj filozofije i zadaća mišljenja* filozofiju izjednačio s metafizikom, a metafiziku pak s platonizmom, koja nakon Nietzschea dolazi do svojeg »kraja« kao »mjesta« koje je zadobila u »znanstvenosti društveno-djelatnog čovječanstva« (Kopic). Prema Kopicu, sveukupna je Heideggerova misao obilježena takozvanim oproštajem ili odvajanjem

od filozofije. Mišljenje sada više ne treba shvaćati kao polazište puta do onoga filozofskog, do filozofije same – stvar je potrebno obrnuti. Najprije treba poći od filozofije, ukoliko želimo prispjeti u mišljenje. Filozof je onaj koji je uvijek usklađen s glasom bitka, onaj koji je s njim u »temeljnem ugođaju« (Kopic). Ta se ugođenost ispostavlja kao čuđenje, koje ima značiti prvi izvor filozofije. Izvor znači neki početak, no u slučaju filozofije čuđenje je kao početak filozofije ujedno i ono što prožima, provladava filozofiju. Kritika metafizike kao onto-teo-logije, o kojoj Kopic piše, a koja više ne može biti izjednačavana s filozofijom, usmjerena je na njezinu »teologičku stranu«, kojom ona prevladava čuđenje koje se zapravo i ne može prevladati. Upravo zbog toga što metafizika kao ontoteologija napušta čuđenje, ona napušta i svoju »filozofičnost« (Kopic). Stoga filozofija ne može biti svedena na metafiziku, a kraj metafizike ne znači ujedno i kraj filozofije. Kraj metafizike nas samo vraća na početak – početak filozofije kao čuđenja. Filozofija, prema tome, kao ona koja uvijek iznova počinje i neprestano otvara put svojem izvoru, ne može doći do kraja shvaćenog kao završetak.

Slovenski filozof Dean Komel u svojem radu »Heidegger i filozofska kasnost«, koji je za zbornik sa slovenskog jezika preveo Mario Kopic, tumači filozofsko poimanje ranosti i kasnosti i njihovu primjenjivost na misao Martina Heideggera. Poimanje filozofske kasnosti treba poći od njezine povijesne

uvjetovanosti, koja nas, slično kako je to tumačio i Kopačić, uvijek vraća na ranost kao uvjet njezine mogućnosti uopće. Ukoliko se filozofija želi približiti svojoj stvari, ona se uvijek mora vratiti na svoj početak. U odnosu na svoju stvar filozofija se uvijek »zadržava« (Komel), a zadržanost Komel tumači kao temeljno raspoloženje u kojem se filozofira »u epohi dovršene metafizike« (Komel). Objašnjavajući način na koji treba razumijevati Heideggerovu kasnu misao, Komel osobito razlikuje pojam mišljenja (*Denken*) od pojma razumijevanja (*Verstehen*) iz *Bitka i vremena*. Mišljenju ne pripada karakter logičkog – ono je »određeno vlastitom stvari« (Komel). Na takvo se mišljenje odvažujemo samo onda kada smo pripravnici poći na put, a misliti zapravo i znači biti na putu. Putovi koji obilježavaju takvo mišljenje tajanstveni su i otvaraju mogućnost hoda naprijed i natrag, pri čemu nas i put natrag može odvesti naprijed.

Rad »Informacija i kazivanje: Heideggerovi prilozi raspravi o kibernetici i nihilizmu« Žarka Paića kao svoj temelj ima odnos informacije i jezika. Razumijevanje pojma informacije svojstveno je i filozofiji i suvremenim znanostima, pri čemu valja imati na umu to da razumijevanje pojma informacije u suvremenim znanostima svoje podrijetlo ima u kibernetici. Ta tematika te osobito pojam umjetne inteligencije u odnosu prema filozofiji Paiću nisu strani – njegova knjiga *Posthumano stanje: Kraj čovjeka i mogućnosti druge povijesti* te spis »Čudo-

višno – Kraj čovjeka i zadaća umjetnosti« samo su neka od djela u kojima se ona razmatra. Paić ističe da Heideggerovo promišljanje jezika ne treba uspoređivati s lingvističkim proučavanjem jezika. Heidegger se spram jezika odnosi »povijesno-događajno« (Paić), što znači da povijest ne treba promatrati kao nešto izvan jezika već njezin smisao treba tražiti upravo »kazivanjem u govoru« (Paić), u kojem nestaje razlika između bitka i bića. Smisao bitka, tumačen u *Bitku i vremenu*, sada treba tražiti u onom što daje mogućnost da bitak i vrijeme stupe u odnos, a ne više u »toponomiji iskonskoga vremenovanja« (Paić). Mišljenje koje omogućuje shvaćanje toga odnosa proizlazi iz promišljanja onoga što Heidegger naziva »zgodom« (*Ereignis*) i ono je jedino iz kojeg se stječe i jezik kao kazivanje i jezik kao informacija. Paić iznosi kritiku tehnike kao »biti modernih znanosti«, koja redukcijom jezika kao vizualnog kôda transformira bitak u puku informaciju. Mišljenje koje karakterizira ta transformacija jest računajuće mišljenje, a ono je određeno onim znanstvenim i racionalnim. U »znanstveno-tehničkom dobu«, dakle, bitak je postavljen u »stanje isporučivosti« za različite svrhe te stoga Paić pita, a samo pitanje i dalje ostaje otvoreno: »Može li biti mišljenja izvan 'mišljenja' kao kazivanja i računanja (*Dichten-Rechnen*)?«

Dragan Prole, profesor na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, u radu »Hajdegerov drugi početak i dekon-

strukcija prisvajanja« problematizira Heideggerovo napuštanje metode fenomenologije i hermeneutike u odnosu na ontologiju iz njegove rane faze te preoblikom odnosa prema bitku, u smislu dekonstruiranja »prisvajanja«. Fenomenologija se razvila zahvaljujući Husserlu, ali i slabljenjem napora za spoznavanjem onoga što se nalazi iza pojava u modernosti. Stoga modernost mora pomiriti »*ontos on* i pojavne stvarnosti«, što ujedno omogućuje ontologiji da stupi u odnos s fenomenologijom. U *Bitku i vremenu* Heidegger je tvrdio da ontologija ne može biti oslonjena isključivo na sebe – ona se može ostvariti samo kao fenomenologija. Biva li time ontologija podređena fenomenologiji? Prole ističe da se tu nije riječ ni o kakvoj hijerarhiji, već o precizno određenom odnosu između glavne teme filozofije i načina na koji se o njoj raspravlja. Dakle, riječ je o svojevrsnom »ukrštanju drevnog filozofskog tematskog nasleđa i najsavremenijeg dostignuća u filozofiji«. No, u svojim kasnijim radovima, ističe Prole, Heidegger uviđa manjkavost fenomenologije kao metode, jer ako bitak poimamo kao »transcendens«, onda mu se ne možemo približiti oslanjajući se isključivo na sredstva fenomenologije. Heidegger se stoga okreće hermeneutičkoj metodi, ali na način da ne napusti potpuno fenomenologiju, već da ona dobije karakter tek »hermeneutičkog načina izlaganja«, i to kao ona koja izražuje uvjete »mogućnosti svakog ontološkog istraživanja«. Unatoč svim istraživanjima, kasni Heidegger će ipak na-

pustiti i fenomenologiju i hermeneutiku. Fenomenologiju zbog toga što je pomirenje bitka i fenomena moguće ostvariti samo na štetu bitka, jer postajući fenomenom bitak i samom sebi postaje stranim. Što se hermeneutike tiče, za nju je, kod ranog Heideggera, karakterističan pojam »prisvajanja«. Prisvajanje se tiče čovjekova pristupa ili, pak, pristupa tubitka bitku, ali na način »subjektivnosti«. Riječ je, naime, o spoznajnom pristupu bitku karakterističnom za novovjekovlje, na čije napuštanje Heidegger poziva, jer je takav način pristupanja bitku pogrešan – bitak nikada ne može biti prisvojen. Dakle, tubitak se više ne može shvaćati kao onaj koji tek prisvaja, nego onaj koji napušta stare forme i okreće se novom ne-običnom početku. Početi ovdje znači »misliti i delovati iz budućeg, neuobičajenog« (Prole). Prole navodi Heideggerov pojam »oneobičavanja«, koji se tiče pretpostavke da bitak ne ovisi o čovjeku. U vezi s time, Prole navodi i pojmove prvog i drugog potuđivanja. Prvo potuđivanje odnosi se na takozvano »dolaženje k sebi«, što znači da dolazi do neke vrste trijeznjenja od dugotrajne metafizičke zaludenosti bićem kao prvim pred bitkom. Drugo se potuđivanje tiče pjesništva, ali ne njegove puke analize već sâmog iskustva pjesništva, ali Prole Heideggeru na tom mjestu upućuje određenu kritiku, ističući da Heidegger zapravo zaobilazi praktične dimenzije takvog jednog iskustva te da se potuđivanje događa samo kada je riječ o konkretnom životu, a ne usprkos njemu.

Janko M. Lozar s Filozofskog fakulteta u Ljubljani u svojem radu »O prekasnom kasnom Heideggeru«, koji je sa slovenskog preveo Mario Kopic, pojmove ranog i kasnog razmatra s obzirom na Heideggerovu i Nietzscheovu filozofsku misao. U filozofiji pojmovima ranosti i kasnosti najprije treba prići sa skepsom i izbjegavati kategoriziranje, jer mu je svojstvena škodljivost filozofskoj materiji. Slično kao i kod Kopic, kasno u filozofiji ne znači isto što i u zdravorazumskom shvaćanju. Ono se u filozofiji može ispostaviti i kao prijevremeno. Lozar je navedenu tvrdnju prikazao uspoređujući Heideggera i Nietzschea, govoreći da je velike teme kojima se Heidegger bavio prije njega mislio i Nietzsche. Unatoč Heideggerovoj kritici Nietzschea Lozar ističe da se ne može osporiti blizina njihovih pojedinih misli. Uz druge karakteristike, obojici je svojstvena takozvana »glagolnost« kojom se obilježava »dogodajnost«. Heidegger to čini pomoću glagolskih imenica, osobito u svojim kasnijim spisima, primjerice u *Prilozima filozofiji*. Glagolske imenice kod Heideggera, naime, »upućuju na prvotnost vremenitog, događajnog« (Lozar). Tako se i istina pokazuje kao događaj. Na temelju usporedbi Nietzschea i Heideggerova mišljenja Lozar zaključuje da prekasno u filozofiji treba shvaćati kao »daleko prerano«, koje se pokazuje upravo kao mogućnost novog početka Europe kao onog u čemu se očituje »ponavljanje predplatonskog grčkog« (Lozar).

»Filozofija kao stvar mišljenja« naslov je rada Boška Pešića, profesora Filozofskog fakulteta u Osijeku i jednog od urednika zbornika, te je ujedno i posljednji rad u zborniku. Pešić upozorava da se metafizičko mišljenje udaljilo od svoje biti te da ima karakter računajućeg mišljenja. Osnovno je obilježje takvog mišljenja opredmećivanje i »podvlašćivanje« stvari. U filozofiji stvar nikada ne može biti predmetom, a dolazak do stvari ne ostvaruje se metodom – »u filozofiji ima samo putova«, a na njima se ne nalaze ograničenja. Potrebno je napustiti oblik mišljenja koje opredmećuje te se od te predmetnosti zaputiti do »stvarnog stvari«. Sama stvar nije nešto što treba tražiti u blizini, inače bi se ponovno prema njoj odnosili kao prema predmetu. Stvar, naime, sâmu blizinu »čuvajući ju neprekidno približava daljini« (Pešić). Danas, s obzirom na prevladavajuće mišljenje, stvar se opredmećuje, a temeljem toga blizina izostaje. Okret (*Kehre*) se događa u pomaku iz navedenog predočavajućeg mišljenja u ono koje je osmišljavajuće i razabiruće. Okret, dakle, svoj pravi smisao zadobiva kada se mišljenje otrgne od »zaborava biti bitka« i postane mišljenjem »istine biti bitka«. Govoreći o filozofiji kao filozofiji, Pešić ističe da privremeno trebamo napustiti sve one uobičajene metodološke postupke primjenjive na njezino proučavanje. Filozofija se, naime, pojavljuje upravo onda kada »stvar zahtijeva mišljenje« i kao takva ne treba predočavati i znati predmet već samu

sebe kao »apsolutnu izvjesnost«. Dovršetak se filozofije ne treba shvaćati kao nešto samorazumljivo. Kraj treba tumačiti kao postavljanje pitanja o drugom začetku filozofije. Kraj filozofije kao ono u čemu buduće biva sadašnjim, za razliku od povijesti filozofije kao »posadašnjnja prošlog« (Pešić) valja shvatiti kao mišljenje primjereno stvari. U toj krajnjoj mogućnosti filozofije javlja se, dakle, zahtjev za ostavljanjem po strani svega onoga što sâmoj stvari filozofije nije primjereno, a što Pešić određuje kao »uvjerljivost znanstvenog bavljenja filozofijom«. Filozofija je ono promišljanje za koje se u čovjeku stvara pobuda kojom si on sâm u svijetu u kojemu živi osigurava dostojanstvo. Na taj je način stvar filozofije u vezi i s društvom. Filozofija mora, dakle, progovarati o društvu i njegovim problemima, jer ukoliko se to ne dogodi, pasivnost i apatičnost potpomoći će unižavanju statusa slobode javnog govora. Spominjući Hannu Arendt i pojam *oskudnog vremena*, Pešić ih dovodi u vezu sa statusom filozofije

kao humanističke znanosti. Ondje gdje filozofija izostaje i drugima i samoj sebi upravo se događa »kriza humanističkog obrazovanja«. Svede li se filozofija samo na zanat, bez sumnje će izostati te se upravo zbog toga kraj filozofije pojavljuje kao njezina krajnja mogućnost.

Što kraj ima značiti za nas danas, jasno je iz iščitavanja radova ovog zbornika. Da je filozofija dospjela do svojeg kraja, nije nipošto samorazumljivo. Misлити zajedno s kasnim Heideggerom znači prispijevanje filozofije u njezin kraj razumijevati kao otvoreno pitanje kojim tek dolazimo do postavljanja pitanja dostojna filozofije. Humanističke znanosti i obrazovanje upravo izostajanjem jednoga takvog dostojnog pitanja te pukim znanstvenim bavljenjem filozofijom bivaju dovedene u krizu – krizu u kojoj filozofija samoj sebi izmiče i izostaje. Stoga nam se njezin kraj otvara kao mogućnost »izvorne slobode njezina mišljenja« (Pešić), koju su u ovom zborniku autori, zajedno s Heideggerom, postavili kao smjerokaz za vlastiti put mišljenja.

Martina Ivanko